

Мар'яна Гдакович (*Mariana Hdakovych*)

Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ЛЕКСИКА В ПОЕМІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО *ЕНЕЇДА*: ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Legal Vocabulary in Ivan Kotlyarevsky's Poem *Aeneid*: Functional-Semantic Features and Cultural-Historical Context

ABSTRACT: The article covers the functioning and stylistic features of legal vocabulary in the poem *Aeneid* by Ivan Kotlyarevsky. About 50 lexical items that outline legal concepts were identified and analyzed. The legal vocabulary of the *Aeneid* can be divided into the following lexical and semantic groups: names of legal professions, names of regulatory legal acts, names of documents, names of offenses, vocabulary for defining types of punishments. The legal vocabulary used in the poem is heterogeneous in origin (some are inherited specific and most of the lexemes are borrowed) and of a historical and legal context (some lexemes reveal the realities of the legal culture of the Hetmanate, others – of the Russian Empire). The legal vocabulary in the text performs mainly a nominative function, acts as an informative part of legal culture and background knowledge. Legal vocabulary is also used with an artistic and stylistic purpose – to create comic, satirical and burlesque text, in particular in combination with everyday or vulgar vocabulary. Ivan Kotlyarevsky, as an official and a military man, was familiar with the law and knew legal language, which allowed him to recreate in the *Aeneid* the legal discourse that was relevant at that time. Therefore, Ivan Kotlyarevsky's poem *Aeneid* is an important source for studying the legal culture of Ukrainian society at the turn of the 19th century and as a linguistic picture of the author's world.

Keywords: legal vocabulary, legal term, legal realities, legal culture, Ivan Kotlyarevsky.

Правові поняття супроводжують людство від найдавніших часів і як суспільна категорія розвиваються разом із ним. Правова культура зумовлює зміст художніх творів, водночас особливості правової культури певної доби зафіксовані в художній літературі, тому вважаємо, що залучення текстів художньої літератури розширює поле досліджень правничої мови. Поема Івана Котляревського *Енеїда* є надзвичайно цінним джерелом тогочасної лексики й культурних реалій, які стоять за окремими лексемами чи лексико-семантичною групою. Значний

корпус наукових досліджень представляють різноаспектне вивчення *Енеїди* І. Котляревського (Іван Франко, Микола Сумцов, Богдан Лепкий, Юрій Шевельов, Олексій Ставицький, Євген Нахлік, Світлана Єрмоленко та багато інших досліджували мову *Енеїди*), проте досі не має окремої студії, присвяченої вивченню юридичної лексики, правничої мови, а також реалій правової культури, які широко представлені в тексті *Енеїди*. Юридичний дискурс поеми (зазначимо – один із провідних) так само привертав увагу дослідників, однак проблематика права в поемі проаналізована в контексті суспільно-політичних поглядів Котляревського чи у філософсько-правовому аспекті¹, а не у лінгвістичному чи лінгвокультурологічному.

Мета нашого дослідження – проаналізувати функціонування юридичної лексики в поемі Івана Котляревського *Енеїда*, з'ясувати семантичні особливості й стилістичне навантаження юридичної лексики та вплив екстралінгвальних факторів на появу окремих спеціалізованих назв. Об'єкт вивчення – правнича лексика в поемі *Енеїда* Івана Котляревського як засіб відтворення мовної картини світу автора і тогочасної правової культури суспільства (другої половини XVIII ст. – першої чверті XIX ст.). Методологія ґрунтується на міждисциплінарному підході, що дало змогу розширити формальні дослідження спеціальної мови права. У роботі застосовано описовий, етимологічний, порівняльно-історичний, лінгвокультурологічний методи.

Мовний портрет Івана Котляревського та його доби

Передусім звернімося до мовної особистості автора. Іван Котляревський народився 1769 р. в Полтаві, батько Петро був канцеляристом міського магістрату. Сам Іван Котляревський після навчання в духовній семінарії (у 1780-1789 рр.) працював канцеляристом з 1789 р. до 1794 р. Зберігся документ – *Свидетельство* від 1793 р., в якому вказано, що протоколіст дворянської опіки Іван Котляревський клопочеться щодо затвердження його дворянських прав². Мовнокомунікативні навички канцеляриста він реалізовував упродовж своєї кар'єри під час військової служби та перебування на цивільних посадах, які також були пов'язані з укладанням ділових паперів. Таким чином, Котляревський був обізнаний із нормативно-правовими актами й документами, володів правничою мовою, у чому ми далі переконаємося.

Коротко окреслимо, якою була соціолінгвальна картина тієї доби. В останню чверть XVIII ст. довершується остаточна ліквідація Гетьманщини та її традицій урядування, відбувається трансформація державної і правової системи. Так, Полтава у 1769 р., коли народився Котляревський, була ще полковим містом, з 1775

¹ Н. Павлусів, Ю. Коцан-Олинець, *Образи права в поемі І. П. Котляревського «Енеїда»: філософський аналіз*, «Київський часопис права» 2022, № 1, с. 39-44.

² *Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях*, уклад., авт. передм. А. Залашко, Київ 1969, с. 32.

р. стала повітовим містом Новоросійської губернії, а з 1802 р. – губернським центром. Інкорпорація українських земель Російською імперією означала витіснення української мови зі сфери державної, зокрема царський указ від 1729 р. зобов'язував переписати з книжної української на російську всі державні постанови й розпорядження, указ від 1740 р. запроваджував російську мову в справочинстві Гетьманщини. Відтак наприкінці XVIII ст. в підросійській Україні відбулося заміщення російською мовою двох різновидів староукраїнської літературної мови: слов'яноруської і «простої мови» (канцелярської, мови юридичних документів). Як відзначив Євген Нахлік:

До занепаду цих двох мовних різновидів призвела імперська політика російського царизму та православної церкви, спрямована на рішуче російщення вищих, привілейованих верств української суспільності. Процес російщення підневільної України мав як примусовий, так і добровільний характер: він закріплювався царськими законодавчими актами й заохочувався наданням певних суспільних переваг та самої можливості робити кар'єру в Російській імперії тим, хто опановував російську мову³.

В останній чверті XVIII ст. формується новий шляхетський стан – українське дворянство, лояльне і до царя, і до своєї місцевої батьківщини, мовну поведінку якого окреслив Омелян Прицак:

У системі подвійної лояльності – імперії і місцевим традиціям – виникла практика вживати імперську мову (із *dignitas* і нормою) для загальних потреб і місцеву (без *dignitas* і норми) для нижчих жанрів, зокрема травестії і комедії. Місцева мова не стала варіантом досекулярної книжкової (богословсько-бюрократичної) мови, а була розмовною⁴.

Як чиновник Російської імперії дворянин Котляревський писав ділові папери російською мовою, однак власну національну ідентичність утвердив живою українською мовою у своїх художніх творах.

«Начальники, п'явки людськії»: Правники, судочинці й чиновні

Юридичний дискурс, як і кожний професійний дискурс, розвивають люди, виконуючи професійні обов'язки певного фаху. З'ясуємо, які види юридичної діяльності здійснюють герої твору і які назви юридичних професій трапляються в тексті.

³ Є. Нахлік, *Зачин Івана Котляревського і мовна ситуація в Україні на зламі XVIII-XIX століть (слов'яноукраїнська, книжна українська, українська народна, російська літературна мови)*, «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» 2012, вип. 21, с. 590.

⁴ О. Прицак, *Доба військових канцеляристів*, «Київська старовина» 1993, № 4, с. 62-66.

У тексті двічі вжито лексему **юриста** – «фахівець із правознавства; діяч у галузі права», запозичене з латинської мови, слат. *jurista* «юрист» походить від лат. *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право» (ЕСУМ, 6, 524)⁵: «Но і у Турна був сутяга./ Брехун, **юриста**, крюк, підтяга»⁶. У характеристиці юриста Котляревський застосовує свій улюблений прийом – ампліфікацію, яка розкриває негативне ставлення автора (і соціуму) до працівників юридичної галузі. Синонімами до слова **юриста**, крім слова «брехун» (яке вже несе негативну конотацію), в цьому синонімічному ряді є й інші негативно марковані лексеми – **сутяга, крюк, підтяга. Сутяга** (також **сутяжник, суціга**) – слово вживалося на позначення особи, яка затягувала хід юридичних справ. Така конотація й семантика закріплена за цими словами у всьому тексті *Енеїди*: «Ви на **сутяжників** похожі / І раді мордовать людей»; «Ти знаєш, він який **суціга**». **Сутяга**, розм. Те саме, що сутяжник (СУМ, 9, 862)⁷. **Сутяжник**. Той, хто сутяжничає (СУМ, 9, 862). **Суціга**, лайл. Хитра, пронозлива, спритна в своїх вчинках людина; пройдисвіт (СУМ, 9, 871). Як подає Котляревський у своєму словнику: **Суціга** – бранное слово (К)⁸. **Крюк**, заст., зневажл. Крутій (СУМ, 4, 379). У словнику Бориса Грінченка: **Підтяга**, -ги м. Воръ (БГр., 3, 183)⁹. Зазначимо, що таке поєднання в синонімічному ряді різноспільових елементів підкреслює іронічне й сатиричне наповнення тексту.

Удруге лексема **юриста** трапляється в описі колоритного персонажа Купавона, зображуючи якого, Котляревський кількома лексемами-маркерами розкриває тогочасну управлінсько-правничу й станову соціальну модель:

А то сидить в брилі, в кереї,
З товстою книжкою в руках,
І всім, бач, гонить ахинеї,
І **спорить** о своїх **правах**.
То родом з Глухова **юриста**,
Він має **чин канцеляриста**
І єсть добродій Купавон.
Щоб **значкового** дослужиться
І на війні чим поживиться,
Вступив в Енеїв легіон.

⁵ *Етимологічний словник української мови: в 7 т.*, т. 6 (У-Я), Київ 2012, с. 486; тут і далі в тексті скорочення (ЕСУМ, 6, 524).

⁶ Тут і далі в тексті цитування *Енеїди* за виданням: І. Котляревський, *Енеїда: поема*, коментар уклад О. Ставицький, Київ 1989.

⁷ *Словник української мови: в 11 т.*, т. 9 (С), Київ 1978, с. 862; тут і далі в тексті скорочення (СУМ, 9, 862).

⁸ Скорочення (К.) – тут і далі означає: *Словник Котляревського до видання «Енеїди» 1842 р.*, [в:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html> (05.02.2025).

⁹ *Словарь української мови: в 4-х тт.*, за ред. Б. Грінченка, т. 3 (О-П), Київ 1909, с. 183; тут і далі в тексті скорочення (БГр., 3, 183).

Котляревський не лише вказує на фах персонажа, а й конкретизує його посаду і місце у службовій ієрархії: **юриста** Купавон має чин **канцеляриста**. **Канцелярист** – через польське посередництво слово запозичено з латинської мови; пізньюлат. *cancellaria* походить від лат. *cancellarius* «писар; начальник канцелярії» (ЕСУМ, 2, 367). Ужита лексема **канцелярист** вказує на правничі реалії Гетьманщини й на особливості системи державного управління. На чолі держави Війська Запорозького у XVII-XVIII ст. стояв гетьман. Центральним розпорядчо-виконавчим органом при гетьманові була Генеральна військова канцелярія. Генеральна військова канцелярія реалізовувала урядовий документообіг при гетьманському дворі, серед цього штату виділився особливий прошарок, який мав назву «військові канцеляристи». Як вказує сучасник Котляревського Василь Ломиковський, «Дефинировали сіє званіє – *candidatus omnium degnitatum*, т. е. кандидатъ всѣхъ достоинствъ»¹⁰. Канцеляристів призначали з-поміж випускників Києво-Могилянської академії та дітей козацької старшини. Служба в канцеляріях ставала однією з перших сходинок кар'єри службовців. Під наглядом гетьмана Генеральна військова канцелярія, крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався спеціальний канцелярський курінь у Глухові, а згаданий персонаж канцелярист Купавон – родом із Глухова. Омелян Пріцак говорить про «глухівський період», який тривав майже все XVIII ст. – від 1707 р. до 1786 р.¹¹ Канцелярський курінь – це був навчальний заклад військового типу, який підпорядковувався генеральному писареві, куренем безпосередньо керував старший канцелярист.

Канцелярист Купавон прагне отримати статус **значкового** – ще одна історична реалія, що стосується певного прошарку козацької еліти – знатного військового товариства. **Значковий** (скорочена назва звання **значковий товариш**) – полкова старшина в Гетьманщині у XVII-XVIII ст., яка об'єднувалася під малим полковим прапором-значком (звідси й назва)¹². За військовою субординацією, як чин, були першими після сотників та військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковникам. Середню ланку становили **військові товариші**, які відбували військову службу і за соціальним статусом військові товариші прирівнювалися до полкової старшини. Верхній щабель займали **бунчукові товариші**, що підпорядковувалися безпосередньо гетьману, за статусом були першими після полковників. У тексті Котляревський одним реченням подає нам цю структуру знатного військового товариства: «Бувають **військові, значкові, І сотники, і бунчукові,** Які правдиву жизнь вели». Указом Катерини II від 1784 р. припинялося надання українських козацьких чинів і звань, а козацькі старшинські посади та ранги перейменовувалися на російські табель-

¹⁰ *Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, ред., авт. предисл. А. Лазаревский, Киев 1894, с. 6.

¹¹ О. Пріцак, *Доба військових канцеляристів...*

¹² *Енциклопедія історії України: у 10 т., т. 3*, Київ 2005, с. 370.

ні чини¹³. Так, бунчужні, які обирали шлях цивільної (статської) служби ставали колезькими асесорами, перехід козацької старшини в нове дворянство як реалію свого часу Котляревський зафіксував у тексті *Енеїди* теж: «Були послы се од Латына,/ І всі **асесорського чина**».

Зупинимось одразу на лексемі **чин**, яка, як і похідні від неї неодноразово вживається в тексті, номінуючи урядовців й бюрократію: «... тих богів лишу **чинів**» (множина), «Тут їх **чиновники** тузились» (іменник), «Не думай, щоб були **чиновні**», «В **чиновні** вивесть обіщав» (субстантивовані прикметники). **Чин** «військове звання, ранг», стсл. чинь «порядок; статут; сан», запозичення з рос. мови; у рос. мову увійшло зі старослов'янської (ЕСУМ, 6, 321). Лексема **чин** властива для офіційно-канцелярської мови Російської імперії, рівночасно Котляревський уживає в поемі лексему **урядник**: «**Урядники** з атаманами / Новими чванились шапками». Лексемою **урядник** означували осіб, залучених до виконання тих чи інших державних обов'язків у Війську Запорозькому й Гетьманщині: Урядник – похідне від «уряд» (лат. officium – «служба») у XIV-XVIII ст. у Королівстві Польському, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій та козацькій державі (Війську Запорозькому та Гетьманщині) – означення осіб, які виконують певні функції в найрізноманітніших сферах із забезпечення функціонування держави, двору верховного володаря (монарха, гетьмана), самоврядних та професійних громад, королівських та приватних маєтків¹⁴. Трапляється в тексті росіянізм **должностних** як синонім до слова «чиновники»: «Та треба ж війську **должностних**».

Повернімось до нашого юриста Купавона. В його описі автор уживає лексему **право** у множині – **права**: «І **спорить** о своїх **правах**». Можна з упевненістю стверджувати, що йдеться про звід законів *Права, за якими судиться малоросійський народ* (1743 р.)¹⁵ – проєкт кодексу українського права, укладений у резиденції гетьманів у Глухові, який мав упорядкувати законодавчу систему, замінити значну кількість джерел права та не допустити поширення імперських російських правових норм; збірник *Права...* (1743) став результатом п'ятнадцятирічної роботи кодифікаційної комісії, створеної 1728 р. У 1744 р. проєкт передано в Сенат для розгляду, однак офіційно *Права...* так і не було затверджено; із ліквідацією Гетьманщини російська влада замовчували сам факт існування цієї збірки прав, що відображала період боротьби Гетьманщини за автономію, обстоювання українцями своїх прав і вольностей. Як бачимо, юрист **спорив о правах**; тепер лексема **спір** входить у склад юридичних терміносполук «правовий спір», «спір про право» тощо.

¹³ В. Панащенко, *Знатне військо товариство Гетьманщини*, «Україна в Центрально-Східній Європі» 2000, № 1, с. 397-418.

¹⁴ *Енциклопедія історії України...*, т. 10, с. 243.

¹⁵ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743*, упоряд. К. А. Вислобоков, відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко, Київ 1997.

Промовистим є портрет юриста Купавона. Котляревському вдалося двома деталями одягу створити комізм персонажа: автор убрав юриста в бриль і в кирею; бриль – солом'яний капелюх; кирея – суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою (СУМ, 4, 152). Кирея була ознакою заможності, певного соціального стану, у козацьку добу її носила старшина, зокрема й гетьман, накидаючи на жупан, і аж ніяк вона не поєднувалася в костюмі з брилем. Опис Купавона розкриває зміну соціальної структури. Як відзначив Лев Окіншевич,

військово-поліційний характер російського абсолютизму XVIII ст. повносив багато модифікацій до нескладного по своїй суті та дещо архаїчного своєю формою інституту знатного військового товариства, яким був він за перших часів свого розвитку. Потреба пристосування до нового ладу Російської імперії привела до того, що інститут знатного військового товариства, не встигши зрости й органічно оформитися, вже набрав у новому суспільстві XVIII ст. характеру застарілих і архаїчних форм, що доводило до виродження його старого феодално-службового змісту¹⁶.

Найдавнішою юридичною професією була професія судді, відповідно й лексеми **суд** і **суддя** зазвичай уречевлюють ідею права в культурі. Ми простежили, що слово **суд** у тексті вжито у двох значеннях, а саме: 1. **Суд**. Державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та деякі адміністративні справи (СУМ, 9, 821): «В **суді** пішли секретарі»; 2. **Суд**. Розгляд цивільної або кримінальної справи; судовий процес (СУМ, 9, 821): «Но се були все **осуждені**,/ Які померли не тепер;/ Без **суду** ж не палив пекельний / Огонь, недавно хто умер» (в цьому епізоді – судовий процес, на який чекають грішники в пеклі).

Лексема **суддя** (**Суддя** – службова особа в органах суду, яка виносить вирок у судовій справі (СУМ, 9, 824) трапляється в тексті багато разів, однак лише раз слово **суддя** вжито із повагою до судді і його присуду, і то – щодо судді, який чинить суд у пеклі: «Що в пеклі є **суддя** Еак;/ Хоть він на смерть **не осуждає**,/ Та мучити **повеліває**,/ І як **звелить** – і мучать так». Важливість і урочистість моменту підкреслює ужитий церковнослов'янizm «осуждає», також ситуативний синонім «повеліває». Юрій Шевельов зазначав: «Джерела церковнослов'янizmів у творчості Котляревського різні. Одні слов'янizми йдуть безпосередньо від церковних і церковномовних впливів. Другі мають своє джерело в канцелярській мові»¹⁷. Аналізовані лексеми ілюструють, на нашу думку, обидва шляхи: лексема **осуждає** – від церковномовних впливів, а слов'янizm **повеліває** – з канцеляризмів.

¹⁶ Л. Окіншевич, *Значне військово товариство в Україні – Гетьманщині XVII-XVIII ст.*, Мюнхен 1948, с. 4.

¹⁷ Ю. Шевельов, *Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського*, [в:] Ю. Шевельов, *Доєміграційне (Публікації 1929-1944 рр.)*, Харків 2020, с. 343.

На рішення пекельного судді Бака чекає в пеклі також і мирський суддя:

Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір;
Та смерть ізбавила косою,
Що кат легенькою рукою
Плечей йому не покропив.

На думку автора, мирський суддя за виконання своїх професійних обов'язків заслужив ув'язнення й заслання («навістив Сибір») чи навіть смертну кару від рук ката, який повинен був стягти судді голову (на це вказує фразеологізм «плечі покропила кров»). Суддя сфальсифікував судову справу – тут лексема **діло** – заради кар'єри: вислів «мундир з гудзиками» означає бути затвердженим на урядовій посаді в новому (у той час) державному устрої Російської імперії. Чиновники різних цивільних відомств Російської імперії носили встановлену форму одягу – мундир. Лексемою «гудзик» у портреті персонажа Котляревський відтворив соціокультурні реалії: гудзики як елемент форми позначали ієрархічне становище чиновника чи військового. Гудзик як культурний знак у поемі з'являється ще раз під час опису царя Латина, який: «Плащем з клейонки обернувся,/ Циновим гудзем застебнувся». До речі, гудзик як символ кар'єрного зростання буде в подальшому функціонувати в інших текстах, зокрема в поемі Тараса Шевченка *Сон*¹⁸.

Низка назв професій, задіяних у судочинстві, поповнюється персонажами з пекла:

Тут всякії були цехмистри,
І ратмани, і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.

Вказане тут слово **підсудок** – помічник судді або писар у земському суді (СУМ, 6, 511). Посаду підсудка було ліквідовано разом із скасуванням земських судів 1831 р. Також бачимо, що, окрім власне юристів із судовою спеціалізацією (**судді, підсудки, писарі**), за несумлінне здійснення правосуддя (по правді не судили, брали хабарі) покарані представники міського самоврядування – **бургомістр** та **ратман**. **Райці, радники, ратмани** (від нім. Rat – рада і Mann – люди-

¹⁸ Відомим є знаковий образ чиновника-кар'єриста – «землячка з циновими гудзиками» в поемі Тараса Шевченка *Сон*: Штовхаюсь я; аж землячок, / спасибі, признався, / з циновими гудзиками: / «Де ты здесь узялся?».

на) – члени міської ради; згідно з нормами магдебурзького права ці урядники вважалися виборними, однак на практиці їх могли призначати старости, приватні власники міст; з їхнього числа староста призначав бурмістра¹⁹. **Бургомістр**, також бурмістер, бурмістр (від нім. Burg – місто і meister – майстер, хазяїн) – міський голова; в Україні в XIV-XVIII ст. посадова особа в міському самоврядуванні, яке ґрунтувалося а магдебурзькому праві; голова станового самоврядування²⁰. Котляревський демонструє не лише словесну точність, номінуючи предмети і явища навколишньої дійсності, а й фактологічну юридичну; як зауважив дослідник права Олександр Вовк:

Особливою рисою місцевого управління Гетьманщини було й те, що у системі механізму міських самоврядних органів і державних козацьких адміністрацій не діяв принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову... Магістратські та ратушні самоврядні органи українських міст козацько-гетьманської доби як і у попередній польсько-литовський період, крім господарських функцій, виконували ще й судові повноваження²¹.

Історичну реалію судочинства з часу Литовської доби фіксує в тексті лексема **возний**: «Коли пан **возний позов** дасть». Возний – судовий урядовець, посада введена Другим Литовським статутом (1566 р.) і проіснувала до початку XIX ст. Обов'язком возного було вручення **позовів** (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, введення власників у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів²². Тепер термін «позов» має інше семантичне значення: **позов** – звертання до суду з вимогою захисту цивільних прав (СУМ, 6, 825).

Чимало учасників тогочасного судочинства, реформованого за загальнооросійським зразком, зображено по дорозі до пекла, їх номінували відповідні до культурно-історичної доби лексеми:

Якійсь злидні ще стояли,
Жовали все в зубах папір,
В руках каламарі держали,
За уха настромляли пір.
Се все **десятьські** та **соцькії**,
Начальники, п'явки людськії
І всі прокляті **писарі**,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і **стряпчі** безтолкові,
Повірені, **секретарі**.

¹⁹ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 128.

²⁰ *Енциклопедія історії України...*, т. 1, с. 413.

²¹ О. Вовк, *Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII-XVIII століть: історико-правовий аналіз*, «Часопис Київського університету права» 2019, № 1, с. 34.

²² *Енциклопедія історії України...*, т. 1, с. 601.

Судово-бюрократичний апарат автор номінує лексемою **начальники**. **Начальник**. Особа, що очолює що-небудь, керує кимось, завідує чим-небудь (СУМ, 5, 234), походить від стсл. *начальникъ*, утворене від *начало* «початок, влада» (ЕСУМ, 4, 53). Згаданий тут **секретар** – особа, яка відала канцелярією суду. Як знавець законів і юридичних процедур, секретар брав участь у слідстві та судовому процесі. Посада **стряпчий** появилась на українських землях після того, як Гетьманщина була остаточно інкорпорована Російською імперією. 1775 року актом *Учреждения для управления губерний Всероссийской империи* була проведена губерньська реформа, яка також впроваджувала систему прокурорського нагляду, в якому брав участь **стряпчий** – у XVIII ст. – першій пол. XIX ст. урядовець при губерньських прокурорах, що здійснював судовий нагляд у повітах Росії (СУМ, 9, 797). Стряпчий як помічник прокурора часто виступав також **повірем** (довіреною особою) позивача. Ще одна вища адміністративно-поліцейська посада в повітах Російської імперії, яка запроваджувалася в українських губерніях вищезгаданим законодавчим актом *Учреждения...*, була посада **справника (ісправника)**. **Справник** – вища адміністративно-поліцейська посада в повіті Російської імперії²³. Окрім багатьох функцій, пов'язаних із дотриманням громадської безпеки, справник у 1775-1863 рр. керував діяльністю земського суду з правом призупиняти рішення суду. Справник особисто проводив слідство у важливих кримінальних справах, без дозволу справника було заборонено ув'язнювати та допитувати обвинувачених. Їм підпорядковувалися засідателі нижнього земського суду, яким підпорядковувалися **соцькі** і **десяцькі** (селянські представники на виборних посадах, з якими пов'язувалася поліцейська служба). **Соцький** (сотник) – виборна особа поліцейської влади в українських губерніях Російської імперії від останньої чверті XVIII ст. до 1903 року²⁴. Вибори соцьких відбувалися на сході щорічно наприкінці грудня під контролем чиновників нижнього земського суду для не менше як 100 дворів. **Десяцький**, іст. У дореволюційній Росії – нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни (СУМ, 2, 257). У фольклорній традиції спостерігаємо негативну конотацію щодо цих представників правничо-урядової сфери, зокрема в пареміях: «Доти чоловік добрий, доки його **десятником** не нарядили»²⁵. **Десятник**, іст. Те саме, що **десяцький** (СУМ, 2, 257). Як подає Борис Грінченко, **Десятник** - Десятський, помічник старости в деревнях (БГр., 1, 373). Сатиричний патос автора в цьому епізоді скерований на критику судочинства XIX ст., яке реалізовувалося дрібними чиновниками та канцелярськими службовцями через те, що судді – представники дворянства, колишні військові мали низьку підготовку, часто малописьменні, що зауважила Надія Щербак:

²³ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 769.

²⁴ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 717.

²⁵ *Українські прикази, прислів'я, і таке інше*, уклад. М. Номис, упоряд., прим., вступ. ст. М. Пазяк, Київ 1993, с. 84.

Суди XVIII – поч. XIX ст. склалися з двох незалежних сторін. З однієї – це судді, які не займалися формальними процедурами, не розумілися на законах і мали незначний досвід суддівства. Однак вони приймали рішення. З іншої сторони – це канцелярія, де працювали фахівці і де готували справу, а часто навіть саме готове рішення, яке давали на підпис судді²⁶.

Чимало судових посад обіймали вибрані на певний термін представники від шляхти – що закріплено в тексті лексемою **виборний**: «Панове **виборне** боярство»; «І **виборних**, і підпомощних».

Окрему соціальну інституцію в системі судочинства фіксує лексема **підкоморій**: «Над ним аркадський підкоморій / Любистком мухи обганяв». **Підкоморій** – суддя підкоморського суду. Підкоморські суди – станові шляхетські суди для розгляду межових і земельних суперечок, постали на українських землях із поширенням польського права. У Великому князівстві Литовському офіційно запроваджені Другим Литовським статутом (1566 р.). У Гетьманщині підкоморські суди припинили свою діяльність після 1654 р., за гетьманування Кирила Розумовського були відновлені 1763 р. 1783 підкоморські суди в Лівобережній Україні були знову ліквідовані, а 1796 р. за наказом імператора Павла I поновлені вдруге; 1834 р. були перейменовані на межові суди і проіснували до 1840 р.²⁷

Майстер деталей Котляревський уводить в текст лексему на позначення особливого виду суду **карвасар**: «Простоволосі, босоногі, Біжать в олимпську **карвасар**», – і дає тлумачення слова у своєму словнику, яким і скористаємося, бо іншого пояснення цього слова як юридичного терміна не знайшли: **Карвасар** – Словесний Суд, помещавшийся в прежние времена в Малороссийских городах и селениях, на ярмарочных площадях, в раскинутой палатке (К.)²⁸.

«Якая кара всім була». Злочин і покарання

Чи не найбільш поширеним зловживанням людей і небожителів у поемі є хабарництво, на що вказує лексема **хабар**: «І одбирали **хабарі**». **Хабар** «гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп», запозичення з араб. мови через тур. (тур. *haber* «повідомлення, вістка») (ЕСУМ, 6, 146). Синонімом до слова хабар є лексема **базаринка**, яку також бачимо в тексті: «Ти **базаринку** любиш брати». **Базаринка** «подарунок, хабар», результат контамінації слів «базар» і «басарунок» (ЕСУМ, 1, 114). **Басаринка**, через пол. мову запозичено з нім.; п. *basarunek* «винагорода, хабар» (ЕСУМ, 1, 147). Автор уживає ще одну лексему як ситуативний синонім – слово **вирва** із переносним значенням, творячи фразеологізм:

²⁶ Н. Щербак, *Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та її поширення на українські землі*, «Публічне право» 2018, № 2, с. 193.

²⁷ *Енциклопедія історії України...*, т. 8, с. 236-237.

²⁸ Передмістя міста Кам'янця-Подільського, колись містечко, досі називається Карвасар(и). Чи є зв'язок, яка слова етимологія точно невідомо.

«І самого Енея-пана / **В три вирви** вигнали відтіль». У *Словарі* Бориса Грінченка: **Вирва**, ви, ж. Взятка, поборъ, всякій несправедливый или лишній поборъ, напр. при денежной платѣ еще добавочный отработокъ (БГр., 1, 181). Як подає Олексій Ставицький, «вирва – викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молодой. У переносному значенні також – хабар. В три вирви – дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до «втришия прогнати»²⁹.

Крадіжка – ще один різновид злочинної діяльності, доволі часто згаданий у поемі, проте самої лексеми на позначення злочину немає, а є лексеми **злодій** (діяч) і **украсти** (дія): «Не так лютує голий **злодій**, / Коли немає що **украсть**»; «Негідний, **злодій**, єретик»; «**Злодіїв** снищами страшиш»; «І замужню **украсть** не трудно»; «На люльку що огню **украва**». Лексему **злодій** Котляревський фіксує у своєму словнику: **Злодій** = вор (К.), – і бачимо, що сам автор подає значення крадій (вор), а не в як у російській – злодей (злочинець). **Злодій**, псл. *zylodějъ; спочатку означало «людина, яка чинить будь-яке зло», а потім у частині слов'янських мов закріпилося тільки за крадіями; р. болг. злодей «лиходій», бр. злódзей «крадій», п. złodziej «крадій» (ЕСУМ, 2, 267).

У юридичному дискурсі поеми йдеться про покарання – власне як про захід примусу, юридичної відповідальності. Примусові заходи щодо правопорушника автор окреслює лексемою **кара**, яку ж сам і пояснює: **Кара** = казнь, наказание (К.): «Якая **кара** всім була»; «бо я лучшу **кару** знаю, / Ось як богинь я **укараю**»; «І сим Енея **укараю**».

Котляревський докладно прописує систему покарань свого часу:

- Тілесні покарання: «**По п'ятах виб'ю чубуками**»; «**Березові дам припарки**».
- Скалічення: «Таким **обрізати ніс і уха**».
- Позбавлення честі (часткове позбавлення прав, втрата прав свого стану): «Що тих богів **лишу чинів**».
- Ув'язнення (на що вказує лексема тюрма): «В тюрмі невинних утішаєш».
- Позбавлення волі і примусові роботи: «Олимп **заставлю вимітати**»; «Або оддам вас **на роботу**, / Запру в **смирительних домах**». Петро І у 1721 р. увів утримання в смирительних домах як форму позбавлення свободи за певні проступки, смирительні доми проіснували до 1884 р.
- Смертна кара: «такая ж **смертна кара** / І лютого постигла Лара». У поемі прописані різні форми смертної кари, як-от посадження на кіл («**На кіл Амату посажу**»), відрубання голови («Що кат легенькою рукою / **Плечей йому не покрупив**»), колесування («Відьом же тут **колесовали**»).

Зауважимо, що лексика на означення покарання засвідчує посилення й систематизацію каральної політики на українських землях, що регламентувалася вже законодавством Російської імперії, насамперед *Військовим артикулом (Артикул воинский)* 1715 р.

²⁹ О. Ставицький, *Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія*, [в:] І. Котляревський, *Енеїда: поема, коментар* О. Ф. Ставицький, Київ 1989, с. 222.

Виконавцем тортур, тілесних покарань чи смертної кари був кат, якого треба розглядати як необхідний елемент тогочасного правосуддя, як посадову особу. Цього урядника Котляревський вписав у текст, як також і подав значення слова **кат** у своєму словнику до поеми: Катъ = палач (К.). Трапляється лексема **кат** у прямому значенні як назва фаху: «Таким обрізати ніс і уха / І в руки всіх оддати **катам**»; «Що **кат** легенькою рукою / Плечей йому не покropив». Інколи лексема **кат** виступає з експресивно-оцінним навантаженням у переносному значенні, зокрема для атрибуції грішників у пеклі: «І всякі тут були **кати**». Також бачимо лексему **кат** із семантичним значенням «чорт»: «Пійдіть лиш ви собі ік **кату**!» – що відповідає фольклорній традиції, зокрема в пареміях (Кат вас бери!³⁰ Кат тебе не візьме³¹). Лексема **кат** є елементом мовної гри у трансформованому/новоутвореному авторському фразеологізмі: «Який вас **обезглуздив кат**?» (у своїй професії кат обезголовлював, а тут у значенні – позбавив здорового глузду).

Нормативно-правові акти. Ділові папери

Котляревський в описі судді ввів у текст термін **діло**, який є осердям професії судді. **Діло** – справа, що підлягає адміністративному або судовому розглядові (СУМ, 2, 304): «Суддя...таке переоначив **діло**»; «у Турна був сутяга,...І **діло** Турна захищав».

Суддя здійснює правосуддя на основі законів, і в поемі автор уживає лексему **закон**. У поемі лексему **закон** найчастіше вжито як юридичний термін (**Закон** – встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу (СУМ, 3, 154): «І по Олімпському **закону** / Уже ти пекла не минеш»; «Хіба йому нема **закона**, / Куди його щоб засадить?»; «Твої **закони** б ісповнялись, / Коли б олімпські не мішались»; «Нужда перемінить **закони**!». Лексема **закон** трапляється також із сакральним значенням: **Закон** – як сукупність догм якої-небудь релігії, віровчення (СУМ, 3, 154): «Були там чесні постомолки, / Що знали весь **святий закон**».

У тексті безпосередньо названо, якими нормативно-правовими актами керуються юристи, і бачимо, що вони мають справу з указами та статутом: «Сутяга толкував **укази**, / І що то значить наш **Статут**». **Статут** – іст., у деяких країнах Західної Європи в XIV-XVIII ст. – закон, урядове розпорядження або збірник законів (СУМ, 9, 671). Йдеться про Литовський Статут (мав три редакції – 1529 р., 1566 р., 1588 р.) – кодекс законів Великого князівства Литовського. В Україні Литовський статут діяв за часів Речі Посполитої, і також після приєднання Лівобережної, потім Правобережної України до Росії, хоч на українських землях уже було поширене загальноросійське законодавство. Однак на практиці Литовський статут діяв на території сучасної України з XVI ст. до 40-х років XIX ст., тож не випадково Котляревський додає епітет «**наш** Статут». Згаданий

³⁰ *Українські приказки, прислів'я...*, с. 241.

³¹ *Українські приказки, прислів'я...*, с. 255.

у цитаті термін **указ** – загальна назва законодавчого акта, що вживається у слов'янських мовах. **Указ** – постанова, розпорядження найвищого органу влади або глави держави, що має силу закону (СУМ, 10, 414).

Знаходимо в тексті юридичний термін **установ** із переносним значенням, який побутує нині як історизм: «Біда для нас – судби **установ**». Лексема **установ** – синонімом до слова **статут**. Борис Грінченко подає слово **установ** як російський відповідник слова **статут**: *Статут, ту, м. Установ (БГр, 4, 200)*. Установ – закон або збірник правил, що регулював ту чи ту ділянку правовідносин, також важливий акт законодавства, що становив джерело права за княжої доби. У Великому Князівстві Литовському деякі законодавчі акти називалися **установами**. У царській Росії **установ** – збір законів якоїсь ділянки³². В УСРР під час першої кодифікації радянського законодавства термін «установа» вживався нарівні з терміном «статут» як один з видів систематизації актів законодавства (напр., *Нотаріальна установка 1928, Установка про судоустрій УСРР 1929*)³³.

Часто вживається в поемі термін **приказ**, розм. – те саме, що розпорядження (СУМ, 7, 631). Бачимо, що СУМ подає **приказ** як розмовну форму, яка, на нашу думку, ввійшла в узус як росіянізм, адже в російській мові права з кінця XVII ст. й досі існує юридичний термін **приказ** як назва основного розпорядчого документа, якому в сучасній українській мові відповідає термін **наказ**: «Латин прорек такий **приказ**»; «Йому не снилось о **приказі**»; «По просьбі, мовби по **приказі**»; «Все в світі ждець твого **приказу**»; «А з чим послав, то дав **приказ**»; «За підписом своїм **приказ**»; «Зібравши, дав такий **приказ**»; «Твоїх **приказів** не вважають».

Тричі в тексті поеми вжито термін **лепорт**: «З великим треском, свистом, гуком,/ Зробила об собі **лепорт**»; «Іул, як комендант ісправний, Енеїві **лепорт** подав»; «І їй би принесла **лепорт**». Як подає Борис Грінченко, **Лепорт**, -ту, м. Рапорт (БГр, 2, 356). Йдеться про такий вид документа, як **рапорт** (фр. rapport «рапорт» пов'язане з дієсловом rapporter «повідомляти; приносити назад» (ЕСУМ, 5, 27). **Рапорт** – усне або письмове офіційне повідомлення про щонебудь вищій інстанції, керівництву (СУМ, 8, 452). Рапорт притаманний діловому спілкуванню в деяких організаціях, наприклад, у військових. Назва документа **лепорт** була у вжитку в XVIII ст. – першій пол. XIX ст. Цю форму віднайдемо зокрема в творах Григорія Квітки-Основ'яненка: «Підсунув **лепорт** до пана голови» (*Козир-дівка*), «Та се, добродію, **лепорт**» (*Конотопська відьма*). В українській мові у XVII-XVIII ст. у словах, що мали дві приголосні *p*, відбувалася дисиміляція *p+p* в *p+l* або *l+p*. Старіші форми *римар*, *рицар* перетворилися в *лимар*, *лицар*. Термін «рапорт», який уживається в сучасній українській літературній мові, є росіянізмом, на думку Юрія Шевельова: «Форма 'рапорт' – позика з російської»³⁴. Причиною поновлення форми *рапорт* із другим *p* стало,

³² Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 9, Париж, Нью-Йорк 1980, с. 3470.

³³ Юридична енциклопедія: в 6 т., т. 6, Київ 2004, с. 768.

³⁴ Ю. Шевельов, *Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плінних в українській літературній мові*, [в:] Ю. Шевельов, *Вибрані праці*, кн. 1, Київ 2008, с. 352.

згідно з Шевельовим, «поновне позичення даного слова з чужої мови»³⁵, – таким чином, слово повторно ввійшло в українську мову з російської вже як правничий термін, що було зумовлено устійненням правил і термінів російського діловодства на українських землях після часів Гетьманщини.

Знаходимо в тексті назву правового акта публічного характеру – **маніхвест**: «Бояри вмиг скомпоновали / На аркуш **маніхвест** кругом». Маніфест – «урочисте звернення влади до народу», запозичено з франц. мови (через нім., н. *Manifest*); походить від лат. *manifestus*, утворених з основ слів *manus* «рука» та *-festus* «такий, якого можна схопити» (ЕСУМ, 3, 384). Форма **маніхвест** розкриває особливість історичної зміни/заміни звуків, як також історію засвоєння звука *f*, який вживається виключно в запозичених словах і який, на думку Юрія Шевельова, є чужим для української мови, тому:

У 15 ст. розвинулася африката *xv*, дуже характеристична саме для української мови й дуже в ній поширена, але за малими винятками (*хвиля*, *хвіртка*), не допущена до літературної мови. Низька соціальна оцінка двозвука *xv* освіченими колами спершу постала в контактах з мовами польською, німецькою й латиною, але в новітні часи її посилили і остаточно ствердили контакти з російською мовою (в якій звук *ф* «природний» тому, що там він розвинувся і у власних словах у процесі нормального фонетичного розвитку й набув фонемного статусу)³⁶.

Котляревський подає історичну назву документа **тестамент**, якою послуговувалися мешканці Гетьманщини, витіснену із вжитку під впливом російської юридичної мовної практики: «Не дав зробить і **тестаменту**, / К чортам його навек послав». **Тестамент** лат. *testamentum* «заповіт» (ЕСУМ, 5, 561). Тестамент – назва заповіту в джерелах права Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини до початку XIX ст. Дослідники Ірина Кривошея та Ігор Кривошея простежили витоки такої юридичної дії:

Тестамент – це елемент поховальної культури, що досить своєрідно віддзеркалює епоху. Поховальна культура українців ранньомодерної доби зазнавала впливів різноманітних практик, у тому числі сусідніх соціумів і віддаленого західноєвропейського світу. Одним з яскравих проявів впливу литовсько-польської доби, принаймні, став звичай укладання козацькою старшиною **тестаментів**³⁷.

Оскільки поема значною мірою описує військо й воєнні дії, то автор, описуючи їх, не оминув таку назву, як **артикул**: «А потім Смерть до **артикулу** / Їм воздала косою честь». Вочевидь йдеться про Артикул воинский (1715 р.) –

³⁵ Ю. Шевельов, *Двомовність...*, с. 351.

³⁶ Ю. Шевельов, *Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра*, «Сучасність» 1986, № 10, с. 39.

³⁷ Ір. Кривошея, Іг. Кривошея, *Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст.*, «Український історичний журнал» 2022, № 2, с. 151.

кодекс військового кримінального та кримінально-процесуального права, який використовувався і цивільними судами. **Артикул**, заст. 1. Стаття, розділ або параграф якого-небудь закону, договору; 2. Рушничний прийом (СУМ, 1, 62). У тексті є ця лексема й у другому значенні як прийом, на що вказує означення мушкетний (мушкет – гнотова рушниця): «Тогді ну військо муштровати,/ Учить мушкетний артикул».

Сферу майнових відносин презентує лексема **квитанція**: «І од рутульців получали / **Квитанцію** в своїх долгах». **Квитанція** – офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів, цінностей; через пол. і через чес. посередництво запозичено з слат. *quitantia* пов'язане з дієсловом *quietāre* «звільняти від боргу» (ЕСУМ, 2, 417). Лексема «долги» – росіянізм, якими густо пересипав Котляревський юридичний дискурс поеми, що зрозуміло, якщо візьмемо до уваги, що канцелярська мова, якою послуговувався автор у житті, була російська.

Висновки

Отже, аналіз тексту дає підстави стверджувати, що поема *Енеїда* Івана Котляревського – це важливе джерело дослідження правової культури українського суспільства на рубежі XVIII-XIX ст.

Іван Котляревський як канцелярист, військовий і чиновник Російської імперії був обізнаний із правом, володів правничою мовою, що дало йому змогу відтворити в *Енеїді* актуальний на той час юридичний дискурс, який розкривається через юридичну лексику.

Загалом нам вдалося виокремити близько 50 лексичних одиниць, які окреслюють власне юридичні поняття. У дослідженні ми залучали також низку лексем, які дали змогу інтерпретувати окремі тогочасні юридичні практики. Наявний у тексті *Енеїди* пласт юридичної лексики можна розподілити на такі групи: назви юридичних професій, назви нормативно-правових актів, назви документів, назви правопорушень, лексика на означення різновидів покарань. Більшість правничої лексики поеми пов'язана із судочинством («суд», «суддя», «судити», «осуджає», «підсудки», «закон», «підкоморій», «карвасар», «писар», «стряпчий», «секретар», «позов»). Юридична лексика *Енеїди* неоднорідна за походженням: питома (як-от «право», «закон», «суд», «суддя», «судити», «підсудки», «устав», «зłodий», «указ», «діло», «позов», «вирва», «кара», «карати», «начальник», «писар») і здебільшого запозичена («юриста», «ратман», «бургомістр», «секретар», «статут», «тестамент», «квитанція», «артикул», «лепорт», «маніхвест», «хабар», «стряпчий», «ісправник»).

Вивчення юридичної лексики дало можливість простежити процеси трансформації юридичної системи, адже правнича лексика насамперед пов'язана з історично-політичними процесами. Низка лексем розкриває реалії правової культури Гетьманщини («канцелярист», «ратман», «бургомістр», «значковий», «возний», «статут», «тестамент», «підкоморій»), інші – Російської імперії («іс-

правник», «стряпчий», «приказ», «десяцькі», «соцькі», «лепорт», «устав», «смирительні доми», «чиновник», «асесорський чин»).

Правнича лексика в тексті передусім слугує для зображення навколишньої дійсності. Відтак юридична лексика в поемі виконує переважно номінативну функцію, виступає інформативною частиною правової культури та фонових знань, окремі з яких нам вдалося розшифрувати вперше попри значну кількість уже відомих досі досліджень-інтерпретацій *Енеїди* Івана Котляревського.

В окремих епізодах поеми юридична лексика використовується не для відтворення правової культури, а з художньо-стилістичною метою – для створення сатиричності та бурлескності тексту, зокрема в поєднанні з побутовою чи вульгаризованою лексикою. У деяких випадках простежується перехід правничої лексики до розряду загальноновживаної, який відбувається через розширення первісного лексичного значення спеціалізованих лексем чи уживання їх у переносному значенні.

Перспективним є подальше дослідження юридичної лексики в художньому дискурсі, залучення художніх текстів для вивчення правової культури певної історичної доби.

References

- Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t.*, Kyiv 2003-2013.
- Entsyklopediya ukrainoznavstva. Slovnkova chastyna*, t. 9, Paris, New York 1980.
- Etymolohichnyy slovnyk ukraïns'koyi movy: v 7 t.*, Kyiv 1982-2012.
- Ivan Kotlyarev's'kyy u dokumentakh, spohadakh, doslidzhennyakh*, uklad., avt. peredm. A. Zalashko, Kyiv 1969.
- Kotlyarev's'kyy I., *Eneyida: poema*; komentar O. F. Stavyts'kyy, Kyiv 1989.
- Kryvosheya Ir., Kryvosheya Ih., *Reyestr testamentiv kozats'koyi starshyny XVIII st.*, «Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal» 2022, № 2.
- Nakhlik Ye., *Zachyn Ivana Kotlyarev's'koho i movna sytuatsiya v Ukraini na zlami XVIII-XIX stoliit' (slov'yanoukrayins'ka, knyzhna ukraïns'ka, ukraïns'ka narodna, rosiys'ka literaturna movy)*, «Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'» 2012, № 21.
- Okinshevych L., *Znachne viys'kove tovarystvo v Ukraini – Het'manshchyni XVII-XVIII st.*, München 1948.
- Panashenko V., *Znatne viys'kove tovarystvo Het'manshchyny*, «Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi» 2000, № 1.
- Pavlusiv N., Kotsan-Olynets' Yu., *Obrazy prava v poemi I. P. Kotlyarev's'koho «Eneyida»: filosof's'kyy analiz*, «Kyyiv's'kyy chasopys prava» 2022, № 1.
- Prava, za yakymy sudyt'sya malorosiy's'kyy narod. 1743, uporyad.* K. A. Vyslobokov, vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko, Kyiv 1997.
- Pritsak O., *Doba viys'kovykh kantselyarystiv*, «Kyyiv's'ka starovyna» 1993, № 4.
- Shcherbak N., *Orhanizatsiya sudovoyi vlady v Rosiy's'kiy imperiyi naprykintsi XVIII st. ta yiyi poshyrennya na ukraïns'ki zemli*, «Publichne pravo» 2018, № 2.
- Shevel'ov Yu., *Dvovovnist' i vulharyzmy. Dysymilyatsiya plynnykh v ukraïns'kiy literaturniy movi*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Vybrani pratsi*, kn. 1, Kyiv 2008.

- Shevel'ov Yu., *Tradyttsiyi i novatorstvo v leksytsi i stylistytsi I. P. Kotlyarevs'koho*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Doemigratsiynе (Publikatsiyi 1929-1944 rr.)*, Kharkiv 2020.
- Shevel'ov Yu., *Ukrayins'ka mova v sebe vdoma s'ohodni y zavtra*, «Suchasnist'» 1986, № 10.
- Slovar' malorusskoy stariny, sostavlennyy v 1808 g. V. Ya. Lomikovskim*, red., avt. predisl. A. Lazarevskiy, Kiev 1894.
- Slovar ukrayins'koyi movy: v 4-kh tt.*, za red. B. Hrinchenka, Kyiv 1907-1909.
- Slovyk Kotlyarevs'koho do vydannya «Eneyidy» 1842 r.*, [v:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html>.
- Slovyk ukrayins'koyi movy: v 11 t.*, Kyiv 1970-1980.
- Stavyts'kyi O., *Komentar do «Eneyidy» Ivana Kotlyarevs'koho ta yoho istoriya*, [v:] I. Kotlyarevs'kyi, *Eneyida: poema; komentar O. F. Stavyts'kyi*, Kyiv 1989.
- Ukrayins'ki prykazky, prysliv'ya, i take inshe*, uklad M. Nomys; uporyad., prym., vstup. st. M. Pazyak, Kyiv 1993.
- Vovk O., *Dzherela mis'koho prava Het'manshchyny druhoi polovyny XVII-XVIII stolit': istoriko-pravovyy analiz*, «Chasopys Kyivs'koho universytetu prava» 2019, № 1.
- Yurydychna entsyklopediya: v 6 t.*, Kyiv 1998-2004.

ПРО АВТОРА

Мар'яна Гдакович (Mariana Hdakovych) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ (Lviv State University of Internal Affairs). **Публікації: статті:** *Етніми в поемі Івана Котляревського «Енеїда»*, „Slavia Orientalis” 2024, vol. LXXIII, nr 1, s. 147-162; *Медична лексика в поемі Івана Котляревського Енеїда*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 3, s. 547-562; *Хрема-тоніми Джавелін і Байрактар у сучасному українському мілітарному дискурсі: семантика, прагматика та функційне навантаження*, «Onomastica» 2023, t. 67, s. 285-303; *Соціальне мовчання в комунікативному аспекті*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 26, т. 1, с. 43-47; *Риторичний ідеал Лесі Українки*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 23, т. 1, с. 61- 65; *Мовнозахисна діяльність українських правників Галичини у 20-30-х рр. XX ст.*, «Наукові записки Львівського університету бізнесу та права» 2020, № 27, с. 39-51.

ORCID: 0000-0003-3755-4501

Email: gdakovych@gmail.com